
LUBOMÍR DOLEŽEL A ESTETIKA

BOHUMIL FOŘT

LUBOMÍR DOLEŽEL AND AESTHETICS

The study focuses on the aesthetic dimensions of the work of Lubomír Doležel. This work, although essentially bound to the field of literary theory, displays various links to aesthetic categories and connects them to linguistic, semiotic, literary and narrative theoretical and other of the author's findings. The study reveals these connections.

Keywords: Lubomír Doležel; aesthetic; literary theory

Tento příspěvek se obecně zaměřuje na dílo jednoho z čelných představitelů domácí i světové literární vědy Lubomíra Doležela. Je zřejmé, že pokud chceme získat plastický obraz tohoto díla, které primárně řadíme do oblasti literární teorie, je možné, ba nutné nahlédnout je v souvislosti s kategoriemi lingvistickými, literárněvědnými, sémiotickými, narativněteoretickými a též estetickými. V tomto smyslu je cílem příspěvku pojmenovat základní esteticko-sémiotické aspekty Doleželova rozsáhlého díla, identifikovat jejich zdroje, sledovat jejich vývoj, poukázat na jejich přenos do zahraničních kontextů a vliv na světovou vědu, určit jejich transformace a konečně sledovat jejich návrat zpět do domácího prostředí.

Dílo Lubomíra Doležela je obsáhlé a zasahuje hned do několika teoreticko-vědních oblastí, ovšem zároveň vykazuje nevšední epistemologickou a metodologickou stabilitu a kontinuitu. I díky tomu je mimo jiné možné relativně dobře identifikovat inspirační zdroje, které toto dílo ovlivnily v různých etapách jeho vývoje a které v něm zůstaly implementovány jakožto axiomaticky založené epistemologické a me-

todologické principy. Jistě není překvapivé, že jedním z nejdůležitějších inspiračních zdrojů Doleželova díla je učení Pražské školy, a to ve všech hlavních oblastech jejího zkoumání, tedy lingvistiky, literární teorii, estetiky a sémiotiky. Pokud se chceme soustředit na ty rysy, které spojují Doležela s estetikou Pražské školy, je nutné si uvědomit, že všechny čtyři zmíněné oblasti jsou v jejím zkoumání strukturně propojené a tvoří systém vzájemně provázaných a doplňujících se přístupů a postupů.

ZÁKLADNÍ AXIOMY TEORETICKÉHO PŘÍSTUPU LUBOMÍRA DOLEŽELA

Struktura. Struktury, které daly jméno Pražské strukturalistické škole, jsou základním metodologickým předpokladem celého jejího snažení. Inspirováni především desaussurovskou lingvistikou pražští strukturalisté prohlásili za strukturované celé umělecké dílo a analogicky s desaussurovskými nástroji a strategiemi používanými k analýze a popisu jazykových struktur vytvořili nástroje k analýze a popisu uměleckých děl. V případě literárního uměleckého díla je tato vazba samozřejmě nejtěsnější. A jestliže jsme schopni popsat a analyzovat literární dílo v jeho strukturní celistvosti, jsme samozřejmě schopni též popsat strukturní předpoklady jeho estetického účinku. Tento přístup je nejvýraznějším leitmotivem Doleželova díla a je v něm zastoupen hned v několika ztělesněních: jako metodologický předpoklad zkoumatelnosti literárních děl, jako axiom specifického vztahu celku a částí literárních děl, ale i jako základ pohledu na struktury fikčních světů a jejich estetických aspektů.

Znak – znakovost. Základní sémiotický (sémiologický) axiom Pražské školy říká, že literární dílo (a obecně jakékoliv umělecké dílo) je specifickým a složitě strukturovaným znakem. Jenom za tohoto předpokladu je možné prohlásit, že takto strukturovanému znaku dominuje estetická funkce. Je to ta funkce, která potlačuje funkce ostatní, včetně funkce referenční, a obrací vnímatelovu pozornost ke zna-

ku samotnému jakožto k estetickému objektu. A je to právě specifická referenčnost literárního uměleckého díla, která je jedním ze základních axiomů celoživotního Doleželova díla – otázkami fikční reference se zabývá od počátku svých úvah spjatých s průzkumem narativních způsobů, ale i ve spojení s narativně teoretickým zkoumáním, aby tyto úvahy vyvrcholily ve spojení s teorií fikčních světů. V tomto ohledu je dokonce možné bez nadsázky říct, že Doležel patří k nejvlivnějším teoretikům fikce a fikcionalit ve dvacátém století.

Automatizace – aktualizace. Dvojpojmí automatizace – aktualizace je v Pražské škole zřetelně inspirováno formalistickým pojmem ozvláštnění, jehož je metodologicky propracovanější variantou vztáženou k celku struktury uměleckého díla. Zavedení tohoto dvojpojmí má dvojí důsledek: zaprvé, zřetelně podtrhuje diachronní chápání a použití strukturální metody na analýzu vývojových proměn literárních struktur, které je typické pro Pražskou školu v protikladu k desaussovskému primárně synchronnímu přístupu; a zadruhé, dvojice automatizace – aktualizace zakládá změnu, která je důležitou podmínkou estetického působení. Toto dvojpojmí se nejenom projevuje v Doleželových dynamických modelech literárních děl a jejich vývoje, ale i v jeho pohledu na vývoj narativních struktur a jejich fikčních světů.

Komunikační model. Komunikační model, jež pojí Pražskou školu s obecnou teorií informace a který Pražská škola aplikovala na literární dílo jakožto specifický, estetický komunikát, je jedním z klíčových konceptů, který spojuje sémantiku literárního díla s jeho pragmatikou, čímž vůbec zakládá možnost estetického působení. Jako ostatní zmiňované axiomy Pražské školy, i tento se stává důležitým leitmotivem Doleželova teoretického pohledu na literární dílo a sémiotiku literatury, ztělesněného především v klíčovém konceptu fikčního světa jako sémiotické entity založené na komunikaci skrze fikční narativní texty.

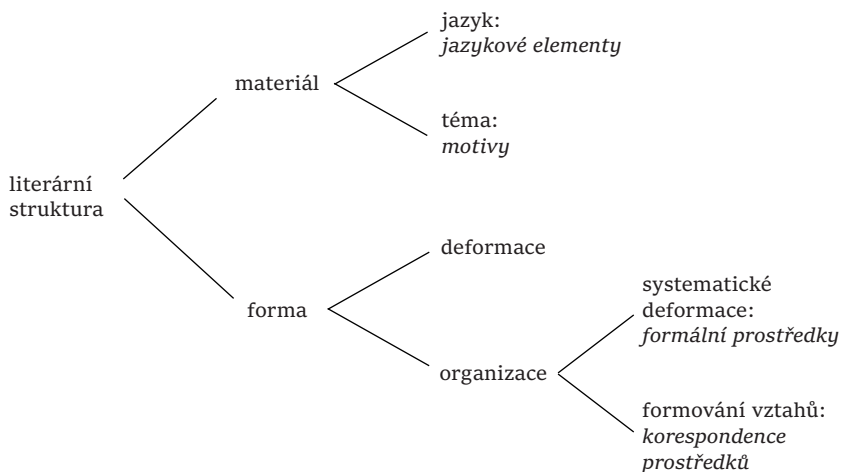
Pojďme se nyní podívat, kde a jak konkrétně Doležel mluví o estetických aspektech ve svých vlastních zkoumáních. Tyto odkazy se v jeho díle vyskytují především ve dvou hlavních podobách.

První podoba je pevně spojena s jedním ze základních teleologických rozměrů a leitmotivů jeho díla – tím je popularizace Pražské školy. Od poloviny šedesátých let, tedy od doby jeho odchodu nejprve do USA, později do Kanady se začínají v jeho díle objevovat práce přibližující anglofonnímu publiku základní koncepty a myšlenky pražských strukturalistů. Tato přiblížení se postupně rozšířila i do jiných jazyků, a to především díky překladům v tomto smyslu stěžejní knihy *Occidental Poetics: Tradition and Progress* z roku 1990 (česky: *Kapitoly z dějin strukturální poetiky*, 2000), v níž je Pražská škola představena jako jeden z vrcholů dějin strukturální poetiky. *Occidental Poetics* dnes patří mezi top-ten knih zabývajících se historií literárněteoretických zkoumání a jako taková se dočkala nebývalé pozornosti, což je vidět nejenom na počtu jazyků, do nichž byla přeložena, ale i na základě odborných ohlasů. V *Occidental Poetics*, stejně jako v dalších textech, Doležel předkládá svůj pohled na abstrahovaný model interdisciplinárního a celostně-strukturálního přístupu Pražské školy. V jeho rámci nabízí i systémovou analýzu a následnou syntézu pražské estetiky, které poukazují na její místo mezi dalšími přístupy, ale i na její zásadní příspěvek ke strukturalistické tradici. Bez nadšázky je tak možné říct, že Doležel opakovaně představil odbornému světu hlavní rysy rodinného strukturalistického stříbra. Pojdme se tedy podívat na některé z milníků tohoto procesu.

Autorovy estetické úvahy jsou obecně soustředěny kolem strukturální poetiky a její epistemologie, jež pro něho představuje prototyp kýženého myšlení o literatuře: „Epistemologicky je ontologický axiom strukturální poetiky přeložen do jejího tradičního programu zkoumání: studovat literaturu ve vztahu k jazyku, tzn. studovat procedury, prostředky a pravidla, které transformují ne-estetický systém (jazyk) do estetických struktur (literatura, poezie)“ (Doležel 1979, 521). A je to právě koncept básnického jazyka jakožto transformace běžného komunikačního jazyka do uměleckých literárních struktur, který je jedním ze základních axiomů pražské estetické koncepce: komunikační jazyk jakožto materiál je pomocí formálních

procedur, deformace a organizace, přetvořen do jazyka básnického, který je základem esteticky hodnotné umělecké literatury.⁽¹⁾

Tento pražský axiom považuje Doležel za natolik důležitý, že dochází k závěru, že pomocí něho pražští strukturalisté *de facto* překonali původní lingvistický model, který byl dosud považován za metodologický základ strukturalistických přístupů, aby jej nahradili modelem estetickým. Tuto ideu posléze Doležel rozšiřuje na celou pražskou poetiku: „Stratifikační model Pražské strukturální poetiky je charakterizován dvěma základními vlastnostmi, které ho odlišují od příslušného lingvistického modelu: 1) obsahuje tematickou vrstvu (tematická struktura); 2) stratifikačnímu modelu nadřazuje estetický model materiálu a formy“ (Doležel 2008, 121). Výsledkem těchto a podobných úvah je pak patrně nejsystémovější grafické znázornění:

1 Tento pohled se vine Doleželovým bádáním už od osmdesátých let, kdy jasně ukazuje na spolupráci dvou procedur formování básnického jazyka: Mukařovský definuje formu „jako spojenou operaci dvou procedur: deformace a organizace“ (Doležel 2008, 122). Sekáváme se však i s alternativním vyjádřením: „Básnický jazyk transformuje ‚komunikační jazyk‘, ‚materiál literatury‘, do estetické struktury pomocí procedur organizované deformace“ (Doležel 1995, 638).

Systémová uchopení a modelování konceptů Pražské školy tvoří sice podstatnou součást Doleželova popularizačního úsilí, ovšem zdá se, že neméně přínosné jsou jeho úvahy komparativně teoretické, v nichž porovnává jednotlivé koncepty, modely a strategie Pražské školy s přístupy jinými, poukazuje na její inspirační zdroje a zároveň poukazuje na její vliv.⁽²⁾ Mezi nejcennější úvahy tohoto typu patří srovnání Pražské školy s lingvistickým strukturalismem, francouzským strukturalismem a poststrukturalismem, formalismem, dekonstrukcí.⁽³⁾ Tato srovnání jsou zvláště cenná na úrovni abstraktních systémových modelů a jejich částí, kde se dostávají do kontaktu s přístupy filozofickými, sémiotickými, logickými, literárně historickými a dalšími.

Druhou podobou přítomnosti estetického přístupu v Doleželově díle jsou zmínky estetických hodnocení, konceptů a kategorií, které se objevují v jeho pracích a nesouvisí s popularizací Pražské školy. Tyto zmínky najdeme v nejrůznějších kontextech, především v těch, které souvisí s výše neznačenými axiomy pražského bádání, z nichž se mnohé staly konkrétními leitmotivy provázející Doleželova uvažování o estetických dimenzích literárněteoretických fenoménů.⁽⁴⁾ Tak například bazírování na komunikační determinovanosti estetického

2 „Bez ohledu na to, jak strukturalističtí historikové vnímají Pražskou školu, faktem je, že mezi pražským a francouzským strukturalismem neexistuje žádná historická souvislost. Estetika a poetika ruského formalismu a lingvistika Kodaňské školy jsou intelektuálními kořeny francouzského strukturalismu. Jinými slovy, neexistuje přímá cesta vedoucí z Ruska do center strukturální poetiky a estetiky, je zde spíše křížovátka, z níž jedna cesta vede do předválečné Prahy a druhá do poválečné Paříže“ (Doležel 2000, 635).

3 V tomto smyslu jsou obzvláště cenné autorovy komparace týkající se konkrétních aspektů srovnávaných koncepcí: funkčního rozlišení/nerozlišení jazykových útvarů ve strukturalistických a poststrukturalistických přístupech, výzkum hlubinných struktur napříč narativně teoretickými přístupy či otázka básnického jazyka ve strukturalistických a dekonstruktivistických přístupech – poslednímu jmenovanému tématu se autor věnuje nejdetailněji ve studii „Poststructuralism: A View from Charles Bridge“ (1995, čes. upr. 2008), v níž poukazuje na zásadní podobnosti i odlišnosti obou pojetí.

4 Doležel se samozřejmě vyslovuje k estetickým otázkám i mimo tradici, z níž vychází ve svých primárních zkoumáních. Zde například v širším kontextu fikční reference: „Zdůrazněme, že mimetická funkce je jádrem sémantické teorie, teorie fikční reference. Z estetického úhlu pohledu je mimetická funkce neutrální – neříká, zda znalost prototypu zvyšuje či snižuje naše estetické hodnocení uměleckého díla“ (Doležel 1988, 476–477).

působení najdeme už v první Doleželově knize, *O stylu moderní české prózy* (1960), v níž zdůrazňuje: „Podstata uměleckého stylu je určena funkcí uměleckých promluv, kterou obvykle označujeme jako funkci esteticky sdělnou. [...] Esteticky sdělnou funkci uměleckých promluv je třeba vykládat jako funkci slohovou, jako specifickou funkci určitého promluvového typu, postavenou po bok a zároveň proti slohovým funkcím jiným (odborně sdělné, agitačně sdělné, prostě sdělné)“ (Doležel 1960, 20).⁵ Tento předpoklad převzatý z komunikačně estetického modelu Pražské školy se především pod vlivem sémiotiky a logiky v následném Doleželově uvažování transformuje mimo jiné do klíčového ontologického předpokladu teorie fikčních světů: „Možné světy fikce jsou artefakty vytvořené estetickými činnostmi – básnictvím a hudbou, mytologií a vypravěčstvím, malířstvím a sochařstvím, divadlem a baletem, filmem a televizí apod. Protože jsou tyto světy vytvořeny znakovými systémy – jazykem, barvami, tvary, tóny, herectvím a tak dále – jsme oprávněni nazývat je znakové předměty. [...] Fikční světy literatury [...] jsou zvláštní druh možných světů; jsou to estetické artefakty vytvořené, uchované a kolující v médiu fikčních textů“ (Doležel 2003, 29–30). Vidíme, že v tomto axiomatickém založení teorie fikčních světů je hluboce přítomen jak element komunikačně estetický, tak i sémioticky estetický, které jsou klíčové právě pro pražskou estetiku a jsou aplikovány na světy fikce. Tímto obecným tvrzením ovšem Doleželovo spojení s estetickými kategoriemi nekončí – s estetickými komentáři se setkáme i na dalších konkrétních úrovních fikčních světů a jejich teorie. Jedna z těchto úrovní je spjata se samotnou strukturou fikčních světů, konkrétně se způsoby vytváření významu ve fikčním textu, které se poté podílejí na samotné stavbě fikčního světa. Doležel mluví o estetickém působení ve spojení s mezerami (chybějící informace ve fikčním textu) a především pak v souvislosti se specifickou tvorbou a distribucí implicitních

5 Jak Doležel sám tento přístup shrnuje o něco později ve svých úvahách: „Základem epistemologie Pražské školy je funkcionalismus. Všechny znaky, včetně znaků estetických, slouží k tomu, aby vyplnily určité potřeby svých uživatelů“ (Doležel 1999, 16).

významů ve fikčním textu v protikladu k textům nefikčním: „V literatuře se však implicitnost pěstuje, je faktorem její estetické účinnosti“ (Doležel 2003, 174). Vidíme, že i v tomto případě Doležel opět zvedá primární estetický axiom Pražské školy spojený s básnickým jazykem a způsobem jeho formování a fungování.⁶ Nicméně, jiné z Doleželových estetických zastavení se axiomatickému rámci Pražské školy, který souvisí s (básnickým) jazykem, jeho deformací a organizací a jeho použitím, vymykají. Během svého angažmá v teorii fikčních světů zavedl unikátní systémy jejich klasifikací – ať už ve smyslu vnitřní klasifikace fikčních světů na základě jejich specifických vlastností, tak ve smyslu vnější klasifikace fikčních světů v rámci jiných druhů sémioticky ustavených světů. Právě v souvislosti s vnitřními klasifikacemi Doležel často zmiňuje estetickou funkci a hodnotu specifických druhů světů – za všechny zmiňme patrně nejdeviantnější z množiny fikčních světů, světy logicky nemožné: „Psaní nemožných světů je z hlediska sémantického krok zpátky v tvorbě fikce; anuluje transformaci neexistujících entit ve fikční entity, a tak odvolává celý projekt tvorby světů. Avšak literatura přetváří zmar svého vlastního podnikání v nový čin; tím, že tvaruje nemožné světy, předkládá představivosti výzvu, která je neméně fascinující než kvadratura kruhu“ (ibid., 166). Vidíme, že Lubomír Doležel se v této oblasti svých úvah sice vzdaluje od lingvisticko-estetického axiomu Pražské školy, aby se více přiklonil k axiomu esteticko-sémiotickému, pevně spojenému s procesy automatizace a aktualizace a jejich sémanticko-pragmatickým aspektům.

V souvislosti s vnější klasifikací Doležel poukazuje na místo fikčních světů mezi jinými druhy světů – především mezi světem aktuálním a světy historickými. Tak například stanovuje v pragmatické definici hlavní rozdíl mezi fikčními a historickými světy mimo jiné

6 Doleželem sdílená idea básnického jazyka jakožto nositele estetické funkce se promítla i do jeho úvah o fikčních světech: „Extensionální význam je esteticky neutrální; teprve na úrovni intence je dosaženo esteticky účinného významu“ (Doležel 2003, 143). Jenom připomeňme, že intensionální význam je spojen právě s formou výrazu, tedy jazyka.

na základě estetických kvalit: „Fikční texty, osvobozené od pravdivostního hodnocení, konstruuji suverénní fikční světy, které naplňují lidskou potřebu imaginativního prostoru, emocionálního vzrušení a estetické libosti. Historické texty jsou prostředky poznání, získávání vědění: konstruuji historické modely aktuálního světa“ (Doležel 2010, 42). Doležel zde tedy používá poukaz na estetické kvality fikčních světů k tomu, aby tyto specifické světy sloužící specifickému druhu lidské komunikace oddělil od světů, které jsou sice založeny podobně (sémioticky), ovšem tradičně slouží účelům odlišným – proto nazývá svou definici pragmatickou. A pragmatically postupuje i při dalších dílčích rozlišeních, například tam, kde vyděluje světy postmoderní historické fikce od světů historických: „Postmoderní historická fikce je jako falzifikovaná historie, základním rozdílem mezi nimi je, že falzifikovaná historie slouží zvráceným politickým účelům, zatímco postmoderní historická fikce je estetickou hrou nespoutané imaginace“ (ibid., 87–88).⁽⁷⁾ Což má i zásadní estetické důsledky pro vnímatele alternativních historických světů založených těmito druhy textů: „Pro přemýšlivého ducha jsou alternativní historické světy zvláště přitažlivé. Zatímco aktuální minulost je daná a je mimo modulování, protifaktové historické světy poskytují nástroje pro myšlenkové experimenty, které slouží jak kognitivním, tak estetickým účelům“ (ibid., 77).

Viděli jsme, že Lubomír Doležel se ve svém teoretickém díle nevyhýbal spojení s estetickými aspekty fikčního literárního díla a s ním spojených kontextů, které vždy stály v samotném centru jeho odborného zájmu. Inspirován estetickým bádáním Pražské školy, ale i partikulárními příspěvky k estetice (literárního) uměleckého díla,

7 Řešení rozdílů mezi jednotlivými druhy světů patří k základním leitmotivům Doležela fikčně světového bádání. Na obecné rovině toto řešení souvisí se základní otázkou po ontologii literatury, s otázkou fikce a fikčnosti. V rámci tohoto řešení se Doležel zabývá například i problémy fikční reference a pravdivostního hodnocení: „V případě komunikačních výpovědí se příjemce bude ptát, zda jsou tyto výpovědi pravdivé, či lživé, nebo mystifikace či „čistá fikce“. V protikladu k tomu, ve chvíli, kdy sémanticky interpretujeme texty s estetickou funkcí, není otázka pravdivosti zásadně důležitá“ (Doležel 1982, 288).

nejenom tato bádání systémově předložil zahraničnímu odbornému kontextu, ale sám je aplikoval především na oblast literární sémiotiky ztělesněnou v teorii fikčních světů, již je spoluzakladatelem a hlavním teoretikem. Lubomír Doležel tak umně propojil estetické axiomy Pražské školy s dalšími inspiračními zdroji teorie fikčních světů (filozofie, logika, teorie akce, sémiotika), aby výsledky tohoto spojení přinesl zpět i českému čtenáři v axiomaticky dobře založené a systémově propracované teorii. A tím se, obrazně řečeno, Doleželův pomyslný estetický kruh uzavírá.

---

prof. PhDr. Bohumil Fořt, Ph.D.
Ústav pro českou literaturu AV ČR
Na Florenci 1420/3
110 00 Praha 1
fort@ucl.cas.cz

LITERATURA

- Doležel, Lubomír. 1960. *O stylu moderní české prózy*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Doležel, Lubomír. 1979. „In Defense of Structural Poetics.“ In *Poetics* 8, s. 193–211.
- Doležel, Lubomír. 1982. „Mukařovský and the Idea of Poetic Truth.“ In *Russian Literature* 12(3), s. 283–297.
- Doležel, Lubomír. 1988. „Mimesis and Possible Worlds.“ In *Poetics Today* 9, s. 475–496.
- Doležel, Lubomír. 1995. „Poststructuralism: A View from Charles Bridge.“ In *Poetics Today* 21, s. 633–652.
- Doležel, Lubomír. 1999. „Epistemology of the Prague School.“ In *Jan Mukařovský and the Prague School*. Eds. Vladimír Macura a Herta Schmid. Potsdam: Univ. Potsdam.
- Doležel, Lubomír. 2000. *Kapitoly z dějin strukturální poetiky: Od Aristotela k Pražské škole*. Brno: Host.
- Doležel, Lubomír. 2003. *Heterocosmica: Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum.
- Doležel, Lubomír. 2008. „Pojmový systém Pražské školy: Mukařovský and Vo-dička.“ In *Studie z české literatury a poetiky*. Lubomír Doležel. Praha: Torst, s. 119–136.
- Doležel, Lubomír. 2010. *Possible Worlds of Fiction and History: The Postmodern Stage*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.